

Povijesni razvoj sajmov a knjiga i hrvatsko nakladništvo

Knežević, Lorena

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:193770>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-16**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij Informatologije

Lorena Knežević

Povijesni razvoj sajмова knjiga i hrvatsko nakladništvo

Završni rad

Mentor: prof. dr. sc. Zoran Velagić

Sumentor: Ines Hocenski, asistentica

Osijek, 2020.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za informacijske znanosti

Preddiplomski studij Informatologije

Lorena Knežević

Povijesni razvoj sajмова knjiga i hrvatsko nakladništvo

Završni rad

Društvene znanosti, informacijske i komunikacijske znanosti, knjižničarstvo

Mentor: prof. dr. sc. Zoran Velagić

Sumentor: Ines Hocenski, asistentica

Osijek, 2020.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 10. rujna 2020.

Lorena Knežević, 0122225663
ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Svrha ovog rada jest prikazati nastanak i razvoj nakladništva, posebnu pažnju pridajući sajmovima knjiga, kako inozemnim, tako i hrvatskim. Rad je podijeljen u dva dijela. Prvi dio opisuje općeniti nastanak nakladništva i nakladničke industrije te predstavlja sajmove knjiga kao jedan od najvažnijih načina raspačavanja nakladničkih proizvoda. U prvom su dijelu također navedeni najpoznatiji inozemni sajmovi knjiga poput onoga u Frankfurtu, Parizu, Bologni, Ujedinjenom Kraljevstvu, Beogradu i Americi. Opisana su njihova obilježja koja je moguće usporediti s obilježjima i organizacijom hrvatskih sajmova knjiga. Drugi dio rada temelji se upravo na domaćim, hrvatskim sajmovima knjiga, od kojih su izdvojeni i posebno opisani Interliber - jedan od najpoznatijih hrvatskih sajmova knjiga; Zagreb Book Festival i Festival svjetske književnosti te Sa(n)jam knjige - sajam na kojem je osmišljen Kiklop, jedna od najpoznatijih nagrada za književnost; vRIsak i Mediteranski festival knjige. Kroz rad se neprimjetno provlači pitanje što su zapravo sajmovi knjiga, jesu li oni samo mjesta okupljanja zaljubljenika u knjige i književnost, bili oni u nakladničkoj industriji ili samo čitatelji, ili mjesta novih mogućnosti, prilika i iskustava, koja s vremenom postaju sve posjećenija - i jesu li sajmovi knjiga nešto bez čega se ne može. Na kraju rada ponuđen je odgovor na to pitanje te je dan kratak osvrt na budućnost sajmova knjiga i na to je li ta budućnost već ovdje.

Ključne riječi: sajmovi knjiga, festivali knjiga, nakladništvo, Hrvatska, Interliber, Sa(n)jam

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Počeci nakladništva i nastanak sajmova knjiga.....	2
2.1. Počeci nakladništva.....	2
2.2. Sajmovi knjiga.....	3
2.2.1. Sajmovi knjiga u svijetu.....	5
3. Sajmovi knjiga u Hrvatskoj.....	10
3.1. Interliber, Zagreb Book Festival i Festival svjetske književnosti.....	10
3.2. Sa(n)jam knjige, vRIIsak i Mediteranski festival knjige.....	12
4. Zaključak.....	14
Literatura.....	16

1. UVOD

Nakladnička industrija svoje početke vuče još iz vremena kada je izgrađena Aleksandrijska knjižnica. Načini na koje je tada bila organizirana uvelike se razlikuju od današnjih. U prošlosti se nakladništvo očitovalo u prijepisima rukopisa i prodavanju istih. Knjige i spisi bili su rijetki i zbog toga vrijedni, što se pojavom tiskarskog stroja naglo mijenja. Knjige se počinju masovno tiskati, postaju jeftinije i dostupnije, a nakladnička industrija dolazi do prekretnice. Kako bi sva nova građa došla do svojih čitatelja osmišljavaju se razni načini raspačavanja. Kolporteri, putujući trgovci knjigama, više nisu dovoljni u tom poslu jer je i potražnja i proizvodnja veća nego ikad prije.¹ Tiskarski katalogi pojavljuju se kao prvo rješenje koje za sobom vuče novi problem. Nakladništvo se dijeli na više poslova zbog kojih su potrebna mjesta okupljanja svih različitih sudionika u nakladničkoj industriji. Tu se pojavljuju sajmovi knjiga. Sajmovi knjiga postaju glavna mjesta okupljanja nakladnika, knjižara, tiskara i čitatelja. U početku su naravno mali, sa svega nekoliko desetaka izlagača, no s vremenom se mijenjaju i iako ostaju mjesta okupljanja nakladnika, knjižara, tiskara i čitatelja, to više nisu samo štandovi s par stotina jedinica građe.² S vremenom su sajmovi postali središta kulture, zabave te promicanja čitanja i pismenosti. To su događaji koji se u nakladničkom kalendaru bilježe mjesecima unaprijed jer je svaki važan za uspjeh nakladničke industrije. Nakladništvo u Hrvatskoj nije ništa drugačije od onog u inozemstvu. Jednako je podijeljeno na uloge s poslovima koje svatko odrađuje. Jedan od poslova nakladnika, agenata, pisaca, knjižara i skauta jest naći se na sajmovima knjiga kako bi doprinijeli razvoju industrije u kojoj djeluju. Čitatelji koji s ciljem dolaze na sajmove knjiga također na svoj individualni način doprinose razvoju samih sajmova i kulture u kojoj se oni nalaze. U ovom radu posebno su naglašeni određeni inozemni sajmovi kao što je sajam knjiga u Frankfurtu³, koji se može promatrati kao sam početak sajmova knjiga kakve imamo priliku posjećivati danas, ali i neki hrvatski sajmovi knjiga poput Interlibera, koji su bez obzira na manju posjećenost i vidljivost od onih u inozemstvu, jednako važni za nakladničku industriju - pogotovo u hrvatskom svijetu kulture.

¹ Usp. Velagić, Zoran. Uvod u nakladništvo. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 2013. Str. 6.

² Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 100.

³ Usp. Borić, Gojko. Međunarodni sajam knjiga u Frankfurtu: U Frankfurtu još slave Gutenberga, 9. listopada 2008. URL: <https://www.matica.hr/vijenac/381/u-frankfurtu-jos-slave-gutenberga-4186/> (2020-09-10)

2. POČECI NAKLADNIŠTVA I NASTANAK SAJMOVA KNJIGA

Nastanak knjige moguće je obilježiti određenim vremenskim razdobljima i događajima. Je li moguće na isti način odrediti kada je točno nastalo nakladništvo? Koji bi se događaj mogao smatrati kao samim početkom povijesti nakladništva? U tek izgrađenoj Aleksandrijskoj knjižnici postojala je opcija kupovine rukopisa, odnosno njihovih prijepisa. U Rimskom se Carstvu koristila ista praksa - izrada prijepisa rukopisa prema narudžbi. Također je poznato da se kod rimskog Foruma, za vrijeme života Cicerona, nalazila trgovina s knjigama koja je prodavala djela pisaca poput Homera i Platona.⁴ Takvi i slični slučajevi mogu se smatrati pretečom današnje nakladničke industrije.

2.1. POČECI NAKLADNIŠTVA

Kao definiciju nakladništva uzima se ona koja navodi kako je to djelatnost koja djelo čini dostupnim javnosti te obuhvaća niz poslova poput nabave rukopisa, uređivanja, grafičkog i likovnog oblikovanja djela, promidžbu i raspacavanje.⁵ Kroz povijest takva su se oblikovanja obavljala ručno - tekstovi su bili ručno pisani i prepisivani, ručno uvezivani, oblikovani i objavljivani puku. Pojavom tiska ovakav način rukovanja tekstovima polako biva zaboravljen. Tisak omogućuje masovnu proizvodnju tekstova u isto vrijeme. Javlja se pojam naklade - broja primjeraka određenog izdanja djela.⁶ Kako je odjednom moguće izraditi veći broj primjeraka istog djela, smanjuje se vrijeme njihove izrade te konačna cijena proizvoda. Tiskarima je omogućen rad s više različitih djela, kao i puku veći izbor čitalačkog štiva. Nakladništvo kakvo poznajemo danas, odnosno suvremeno nakladništvo, svoje početke nalazi u šesnaestom stoljeću kada dolazi do podjele zadataka, odnosno djelatnosti u tiskarskim radnjama, na one slične današnjima.⁷ U isto vrijeme, na knjige koje se proizvode gleda se kao na temeljne izvore informacija, a na nakladništvo kao na prvu djelatnost koja informacije prenosi korisnicima putem izvora - knjiga.⁸ Kod prijenosa informacija javljaju se kolporter, putujući trgovci knjigama. S obzirom na promjenu načina proizvodnje djela,

⁴ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 4.

⁵ Usp. Nakladništvo. // Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42840> (2020-09-07)

⁶ Usp. Naklada. // Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42838> (2020-09-07)

⁷ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 5.

⁸ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 7.

mijenja se i način raspačavanja istih. Tiskari, knjižari i nakladnici teže k sve većoj prodaji i dolaze do zajedničkog rješenja - tiskarskih kataloga. Ti su katalogi sadržavali informacije poput prezimena autora, naslova djela, broja stranica i cijene primjerka.

U nešto novije vrijeme, od 1970-ih nakladnici pokušavaju pronaći nove načine prodaje djela pa tako dolaze do supermarketa, trgovina igračkama, književnih klubova i školskih sajmova. U supermarketima knjige se mogu naći i danas, smanjene kvalitete i po jeftinijoj cijeni, ali iznimno lako dostupne bilo kome. Trgovine igračkama prodavale su te prodaju i danas, slikovnice i knjige za djecu, dok književni klubovi sami promoviraju autore i također nude djela na prodaju. Školski sajmovi, kao i sajmovi knjiga općenito, fokusirani su na specifičan način prodaje. Jedina je razlika to što na školskim sajmovima knjiga izlagači koji sudjeluju prezentiraju jedino djela koja su usko vezana uz obrazovni sustav - udžbenike, radne bilježnice, čitanke i slično,⁹ dok se na sajmovima knjiga mješovite tematike uz djela vezana uz obrazovni sustav, nalazi i mnoštvo drugih naslova.

2.2. SAJMOVI KNJIGA

Sajmovi knjiga, ako govorimo o njihovim počecima, bili su mjesta okupljanja nakladnika, tiskara i knjižara - jedinstveno utočište svih zainteresiranih za knjige.¹⁰ Na njima je bilo moguće proučiti ponudu novih djela i ista kupiti. Tako su prije postojanja sajmova kolporter raspačavali knjige ili su se mogle kupiti izravno u knjižarama ili tiskarama. No knjige, tekstovi i spisi oduvijek su imali određenu tržišnu vrijednost. Samo nakladništvo ima dvije uloge - također tržišnu, ali i kulturnu. Knjiga je od samog početka proizvod, izvor informacija i važno kulturno obilježje.¹¹ U *Revoluciji knjige* Escarpit navodi kako postoje dvije osnovne komponente koje su važne za život knjige - postojanje obrazovanih stanovnika i postojanje različitih ukusa čitatelja. Kako bi bilo koja knjiga opstala, za nju je važno da postoje osobe koje su pismene, koje znaju čitati i koje imaju sredstava kako bi se domogli knjige. Također je važno da te osobe nemaju isti čitateljski ukus, da ih ne privlače iste knjige već da svakog zanima nešto drugo. Osim ove dvije komponente, važno je i da čitatelji mogu doći do knjige. Osim knjižarama i knjižnicama, čitatelji se sve više okreću i sajmovima knjiga.¹²

⁹ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. O nakladništvu iznutra. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 2017. Str. 54.

¹⁰ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 6.

¹¹ Usp. Tomašević, Nives. Kreativna industrija i nakladništvo. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015. Str. 78.

¹² Usp. Tomašević, Nives. Nav. Dj. Str. 106.

Sajmovi knjiga, kako domaći, tako i strani, funkcioniraju na isti način. Nakladnici na njima izlažu svoje nove naslove, knjižari se informiraju o istima, a čitatelji i ostali posjetitelji imaju priliku ugrabiti nove ili stare naslove po povoljnijim cijenama. Nakladnici koji se nađu na nekom od sajмова, većinom nemaju ništa zajedničko osim toga što se nalaze na tom određenom sajmu. Svaki nakladnik radi na svoj način, prema svojim pravilima i principima. Zbog toga se vrlo često nakladničku industriju ne vidi kao jedan zaseban pojam, odnosno smatra se da nakladnička industrija zapravo ne postoji jer je ono podgrupa neke veće grupe. Sajmovi knjiga na svojim prostorima obuhvaćaju i tržišno nakladništvo i školsko, odnosno sveučilišno nakladništvo te nakladništvo svih drugih područja u kojima se mogu pronaći knjige. Tržišno nakladništvo može se svrstati u industriju zabave, a školsko i sveučilišno u obrazovnu industriju.¹³

Sajmovi knjiga nude šarolik izbor djela i nemaju određenu ciljnu skupinu zbog tolike raznolikosti u ponudi. Takav način rada iznimno je uspješan. Kao što je već spomenuto, većina je sajmovi knjiga mješovite prirode. Djela koja se nalaze na takvim sajmovima uglavnom nisu međusobno povezana, osim imenom nakladnika. Svaka nakladnička kuća koja ne objavljuje literaturu isključivo za jedno specifično područje, ima slobodu objavljivati djela potpuno različite tematike. Iz tog su razloga i sajmovi knjiga većinom mješovite tematike. Na jednom se štandu nalaze enciklopedije, na štandu pored slikovnice, a na drugom kraju prostorije štivo vezano uz religiju i vjeru. Kako su sajmovi knjiga nastali djelovanjem nakladnika i njihovih suradnika, sasvim je normalno očekivati sličan način predstavljanja djela. U nakladničkoj industriji postoji nešto pod nazivom plan proizvodnje. Plan proizvodnje putanja je koja određuje za svaku zasebnu nakladničku kuću što će se proizvoditi - tiskati, uređivati i naposljetku objaviti. Ako nakladnička kuća ne djeluje u samo jednom specifičnom području, ne bavi se samo dječjom, obrazovnom, vjerskom i sličnom literaturom, bez problema može u svojem planu proizvodnje imati tematski potpuno različita djela - i kriminalistički roman i slikovnicu za bebe i kuharicu čije je recepte sastavila neka slavna osoba. Tako se na sajmu knjiga koji sadrži mješovitu literaturu mogu nalaziti svi mogući naslovi i svaki posjetitelj ima priliku na jednom mjestu pronaći naslov koji mu odgovara.¹⁴

¹³ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 5.

¹⁴ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 65.

Osim čitatelja - kupaca koji sajmove knjiga posjećuju isključivo zbog nabave novih književnih naslova u svrhu čitanja, iste posjećuju i nešto drugačiji kupci. Sajmovi knjiga ne služe samo kako bi se čitatelji povezali s novim djelima već i prodavači prava na djela s kupcima tih prava. Prodavači se uglavnom pozicioniraju na jednom mjestu, jednom štandu, a kupci obilaze štandove i odlaze na sastanke s njima. Prava se ne prodaju samo na sajmovima knjiga već kroz cijelu godinu i to pismenim, elektroničkim i telefonskim putem, no sajmovi knjiga su itekako važni za ovaj proces. Prodaja i kupnja prava uvelike uvisi o osobnim vezama - kako prodavača tako i kupca, ugledu i moći koju prodavač ima, te ukusu kupca. Kupac će prije pristati na poslovni dogovor s prodavačem kojemu vjeruje i za kojeg zna da je pouzdan, a isto će učiniti i prodavač, te je zbog toga osim virtualne komunikacije važna i komunikacija licem u lice. Sajmovi knjiga također mogu pomoći u sklapanju već pokrenutih poslovnih dogovora te u započinjanju novih projekata. Još je nešto moguće prodavati na sajmovima knjiga, a to su prava na prijevode. Nakladnici imaju mogućnost prodavati dozvole za prevođenje djela na određene jezike, ako ih sami nakladnici posjeduju.¹⁵

2.2.1. SAJMOVI KNJIGA U SVIJETU

Izvorna autorska djela na razne se načine predstavljaju svijetu. To mogu biti autorska gostovanja u knjižnicama i knjižarama, promotivni materijali, ali i putem sajмова knjiga. Sajmovi knjiga nalaze se među najvažnijim događajima u nakladničkoj industriji jer, kako je već spomenuto, to su mjesta okupljanja nakladnika, knjižara, agenata i trgovaca, ali i velikog broja čitatelja - kupaca. Čitatelji - kupci imaju bezbroj prilika godišnje koje mogu iskoristiti za nabavu štiva koje ih zanima, a vrlo često po manjoj cijeni od one koju bi inače morali platiti za odabrani naslov. Osim trgovine knjigama, koja se odvija između nakladnika i posjetitelja, sajmovi su postali i središte trgovine pravima. Bez obzira na to što se pravima na autorska djela trguje tijekom cijele godine - pismenim putem, elektroničkom poštom i telefonskim pozivima, ono se najviše ističe na sajmovima knjiga.¹⁶ Najpoznatiji sajam knjiga u svijetu, koji je ujedno i ključan za trgovinu pravima, jest onaj u Frankfurtu, koji je još u šesnaestom stoljeću bio glavno mjesto okupljanja zainteresiranih za nakladničku industriju. Osim njega tu su i sajmovi knjiga u Leipzigu, Londonu, Bologni i New Yorku.¹⁷

¹⁵ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 293; 297.

¹⁶ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 291.

¹⁷ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 74.

Sajam knjiga u Frankfurtu održava se u listopadu svake godine, a samo 2013. godine na njemu je izlagalo preko sedam tisuća izlagača, dok je posjetitelja bilo nešto više od 26 tisuća. Osim već gotovih knjiga spremnih za prodaju, na sajmu u Frankfurtu izlagači posjetiteljima imaju priliku predstaviti uzorke korica knjiga kako bi ih zainteresirali za nove naslove.¹⁸ Neki od izlagača, odnosno nakladnika, knjižara i trgovaca bave se rasprodajom knjiga te ih posjetiteljima nude po vrlo niskim cijenama. Knjižare koje se nađu na ovom sajmu često su dio lanca diskontnih knjižara i uz svoje naslove po povoljnijim cijenama prodaju uredski i umjetnički pribor.¹⁹ Na sam sajmu dolaze izlagači iz cijelog svijeta te se može reći kako je to pravi međunarodni sajam knjiga. A ovaj međunarodni sajam knjiga ima čast predstavljati se kao najstariji sajam knjiga jer se održava već petsto godina - na ovaj ili onaj način. Prvi je put organiziran u vrijeme Gutenbergova djelovanja i izuma tiska i iako je u svojim počecima bio malen, svejedno je dovoljno dolazio do izražaja da se već tad postavio kao jedan od najboljih sajmova knjiga. S vremenom je postao velik i komercijaliziran te je došlo do toga da ga je u četiri dana koliko traje - nemoguće cijelog obići. Knjige koje su spomenute da su za prodaju smiju se prodavati samo posljednji dan sajma, što ne sprječava prodavače da to rade izvan prostora sajma, ali ni lopove da krađu. Osim knjiga, na ovom se sajmu uzimaju i nagrade. Mirovna nagrada njemačkog knjižarstva jedna je od njih, a onaj koji ju uspije osvojiti ne mora nužno biti književnik i imati veze s knjigama u nakladničkom smislu. Sajam knjiga u Frankfurtu najveći je sajam knjiga na koji bilo tko iz nakladničke industrije može doći, a ako je to nakladnik - za svoje izložbeno mjesto morat će platiti vrlo visoku cijenu, jer mu samo gostovanje donosi isto toliko visok ugled.²⁰

Glavni zadatak nakladničke industrije u Ujedinjenom kraljevstvu jest učiniti knjige što dostupnijima. Iz tog razloga nakladnici svoje proizvode prodaju u supermarketima, trgovinama mješovitom robom, trgovinama igračkama i sličnim prodajnim mjestima. Velika Britanija, odnosno njezini nakladnici, postali su jedna od najvećih sila na nakladničkom tržištu prodaje prava te se vrlo rijetko odlučuju na uvoz iz drugih država, što dječje literature, što literature za odrasle.²¹ Jedan od najpoznatijih sajmova knjiga u Ujedinjenom Kraljevstvu je Scholastic Book Fair - školski sajam knjiga čiji je osnivač nakladnik Scholastic. Ovaj sajam funkcionira na način da sam nakladnik u školu pošalje i izloži preko dvjesto naslova

¹⁸ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 290; 291.

¹⁹ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 313.

²⁰ Usp. Borić, Gojko. Nav. Dj.

²¹ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 92.

koje onda učenici sami imaju priliku pogledati i kupiti bez odlaska u neki drugi grad ili državu. Škole u kojoj se ovaj sajam održi naplaćuju postotak od prodaje kako bi i oni imali koristi jer su pružili prostor za njegovo održavanje ili dobiju besplatne knjige. Samo 2013. godine Scholastic je održao trinaest tisuća sajmova u Ujedinjenom Kraljevstvu i Republici Irskoj i tako pružio priliku razvoja čitateljskih navika kod preko četiri milijuna djece.²² Osim u Ujedinjenom Kraljevstvu, ovaj sajam ima velik utjecaj i na obrazovanje djece u Americi, gdje je sajam i nastao četrdesetih godina prošlog stoljeća. Svake godine se samo u Sjedinjenim Američkim državama proda više od sto milijuna knjiga na ovom sajmu koji posjeti trideset i pet milijuna djece.²³

Još jedan sajam knjiga u Ujedinjenom Kraljevstvu održava se u Londonu početkom ožujka i traje tri dana. Prvi put je održan 1971. godine kao nakladnička izložba za knjižničare, a šest godina kasnije premjestio se na listu međunarodnih sajmova knjiga. Ovaj je sajam mješovite prirode pa tako u svojim izložbenim prostorima nudi romane, stručne tekstove, stripove i dječju literaturu. Kao i velik broj sajmova, svake su godine usredotočeni na jednu temu, jednu državu i njezinu kulturu koju priliku ima upoznati više od 25 tisuća posjetitelja iz cijelog svijeta. Posjetitelji također mogu sudjelovati na više od dvjesto seminara u vrijeme dana održavanja, dok u isto vrijeme blizu dvije tisuće izlagača nudi svoje proizvode.²⁴

U Bologni se po već 57. put održao Međunarodni sajam dječje knjige. Nastao je 1963. godine i svake godine priliku da ga posjeti iskoristi preko 30 tisuća ljudi, među kojima su nakladnici, autori i ilustratori. Od 2006. godine na ovom se sajmu uz ostale predstavljaju i hrvatski nakladnici, ilustratori, knjižari i autori sa svojim djelima. Ove 2020. godine sajam je po prvi put održan virtualnim putem. "Posjetilo" ga je 60 tisuća korisnika, a sajam prikazan putem mrežne stranice pregledan je 470 tisuća puta i time dosegao nevjerojatne razine.²⁵

Među ostalim sajmovima knjiga jedan od poznatijih je i BookExpo America. Ovaj je sajam nastao 1947. godine i do 2008. održavao se u lipnju svake godine u različitim gradovima, New Yorku, Los Angelesu, Washingtonu i Bostonu te se prvenstveno okretao i pomagao u sklapanju poslovnih dogovora između nakladnika i knjižara. Američki i britanski

²² Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 317.

²³ Usp. Scholastic Book Fairs. URL: <https://bookfairs.scholastic.co.uk/> (2020-09-08)

²⁴ Usp. The London Book Fair. URL: <https://www.londonbookfair.co.uk/en-gb.html> (2020-09-10)

²⁵ Usp. Bologna Children's Book Fair. URL: <http://www.bookfair.bolognafiere.it/home/878.html> (2020-09-09)

nakladnici dobili su priliku pokazati svoje proizvode knjižarima, ali i jedni drugima - američki nakladnici britanskim nakladnicima.²⁶ BookExpo America još je jedan sajam knjiga na kojemu se prodaju i kupuju prava. Prodavači prodaju prava klijentima uživo na sajmovima i zbog toga vrlo često posjećuju razne sajmove i odlaze na trgovačka putovanja. Prava se većinom prodaju za knjige koje su bogato ilustrirane, a mogu biti stručne ili znanstvene, no svakako tržištu zanimljive. Od 2009. do 2015. godine održavao se isključivo u New Yorku, a poslije je nastavio putovati po Sjedinjenim Američkim Državama.²⁷

Navedeni sajmovi najvećim se dijelom okreću čitateljima i kupcima, no neki drugi sajmovi imaju sasvim drugačije uloge u nakladničkom svijetu. *Salon du livre* sajam je knjiga koji se održava u Parizu te je pokrenut 1981. godine. Vrijeme njegova održavanja je u proljeće, većinom u ožujku, svake godine, a od 2016. nosi novi naziv - *Livre Paris*, odnosno Pariška knjiga.²⁸

Ostali sajmovi knjiga u Europi, pretežito u središnjoj i istočnoj, deklariraju se kao prodajni sajmovi. Na njima lokalni nakladnici svoje knjige prodaju posjetiteljima. Nakon sajma knjiga u Parizu koji se održava u ožujku, u svibnju dolazi sajam u Varšavi. Na njemu se održava forum prava. 2018. godine na sajmu je sudjelovalo osamdeset tisuća gostiju i 800 nakladnika iz čak 32 zemlje.²⁹

U Moskvi se svake godine održavaju dva sajma knjiga - jedan krajem ljeta, a drugi sredinom zime. Međunarodni sajam knjiga koji se održava početkom rujna svake godine i traje četiri dana, najveći je sajam knjiga u Rusiji, Istočnoj Europi i Aziji. Na njemu se sastaju nakladnici, agenti, autori, prevoditelji, ilustratori, knjižničari, profesori i grafički dizajneri - svi suradnici u opismenjavanju građana.³⁰ Drugi sajam u Moskvi je Non-fiction Fair; sajam na kojemu se organiziraju predstavljanja knjiga, a na kojemu sudjeluje 25 država s preko tristo izlagača, nakladnika i tiskara. Preko 35 tisuća posjetitelja u tri dana, koliko sajam traje,

²⁶ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 290.

²⁷ Usp. BookExpo America. URL: <https://www.bookexpoamerica.com/> (2020-09-08)

²⁸ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 292.

²⁹ Usp. Perković, Ivan. Varšavski dani knjiga, 25. svibnja 2018. URL: <https://www.hkv.hr/reportae/ostali-autori/29489-sajam-knjiga-u-varsavi.html> (2020-09-09)

³⁰ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 292.

ima priliku sudjelovati na raznim seminarima i raspravama, upoznati slavne autore i dobiti uvid u najnovije knjige i najposebnija izdanja istih.³¹

Još jedan veći sajam knjiga je onaj u Beogradu. Međunarodni beogradski sajam knjiga održava se svake godine krajem listopada i traje osam dana. 2019. Godine na njemu je sudjelovao 991 izlagač, od kojih je 459 bilo iz drugih država. Ukupan broj posjetitelja bio je preko 180 tisuća, a upravo oni mogli su prisustvovati promocijama knjiga, prezentacijama, predavanjima i radionicama. Ovaj sajam prvi je put održan pedesetih godina prošlog stoljeća na Zagrebačkom velesajmu, no već je sljedeće godine preseljen u Beograd gdje se održavao svake sljedeće godine. Sajam je mješovite prirode, što znači da je na njemu moguće pronaći djela različite tematike, no jedna posebnost ovog sajma je to što se jedan od predviđenih osam dana, organizira *školski dan*. Školski dan posebno je prilagođen za učenike, studente, njihove profesore i knjižničare.³²

Osim sajmovi knjiga u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama, vrlo su popularni i sajmovi na Bliskom istoku i Aziji. U Kairu se svake godine održava Međunarodni sajam knjiga na kojemu gostuju nakladnici i autori iz čak 170 zemalja. Osim u Kairu, sajmovi knjiga održavaju se i u Delhiju, Seulu, Tokiju i Peking. U Peking se sajam temelji najviše na prodaji prava, a Tokio je tek na putu do toga.³³

³¹ Usp. Non/fiction No22: International book fair for high-quality fiction and non-fiction. URL: <http://www.moscowbookfair.ru/eng/about.html> (2020-09-09)

³² Usp. 65. Međunarodni beogradski sajam knjiga. URL: <http://sajam.rs/kalendar-2020/sajam-knjiga/> (2020-09-09)

³³ Usp. Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 292.

3. SAJMOVI KNJIGA U HRVATSKOJ

"Međunarodni sajmovi knjiga virtualne su tržnice za prodaju prava".³⁴ Može li se ova izjava primijeniti i na sajmove knjiga koji se održavaju u Hrvatskoj? Kolika je zapravo razlika u sajmovima knjiga u inozemstvu i u onima koji se vode kao "naši"? Samo hrvatsko nakladništvo funkcionira na sličan način. Nakladnička industrija u Hrvatskoj sastoji se od istih komponenti kao i inozemna - na jednom proizvodu, jednoj knjizi, rade urednici, grafički dizajneri, ilustratori, lektori i tiskari. Ta se knjiga onda objavljuje, promovira i raspačava. Knjige je moguće pronaći u knjižnicama, knjižarama, na književnim promocijama i organiziranim susretima s autorom, ali i na sajmovima knjiga.

Zadaća nakladnika, raspačavatelja, knjižara i knjižničara jest spajanje čitatelja s knjigama. Svaka knjiga bi u pravilu trebala imati svojeg čitatelja, a svaki čitatelj bi trebao moći pronaći knjige koje će ga činiti sretnim.³⁵ Sajmovi knjiga koji se održavaju na području Hrvatske najvećim su dijelom mješoviti prema tematici izloženih djela. Na njima se može pronaći velik izbor beletristike, znanstvenih i stručnih knjiga, dječje literature, poezije i knjiga za školu i fakultet. Ono što u najvećem postotku utječe na uspješnost ovakvih sajмова jest posjećenost i prodaja.³⁶ Neki od nakladnika i izlagača svoje proizvode na sajmovima nude po vrlo niskim cijenama ili s dodatnim popustima što očito dobro funkcionira s obzirom da je posjećenost jako velika i gotovo je nemoguće doći u vrijeme kada nema gužve. Najpoznatiji i najposjećeniji sajmovi knjiga u Hrvatskoj su Interliber, Zagreb Book Festival i Festival svjetske književnosti te Sa(n)jam knjige, Vrisak i Mediteranski festival knjige.

3.1. INTERLIBER, ZAGREB BOOK FESTIVAL I FESTIVAL SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Interliber je međunarodni sajam knjiga koji se više od četrdeset godina održava na Zagrebačkom Velesajmu. U određenim paviljonima Velesajma posjetitelji imaju priliku sudjelovati u izložbama, predstavljanjima, književnim susretima i radionicama, ali i kao na drugim sajmovima knjiga, naglasak je svakako stavljen na prezentiranje novih i starih naslova te na mogućnost kupovine istih. Na izložbenim štandovima često se mogu pronaći

³⁴ Clark, Giles; Phillips, Angus. Nav. Dj. Str. 290.

³⁵ Usp. Velagić, Zoran. Nav. Dj. Str. 23.

³⁶ Usp. Tomašević, Nives. Nav. Dj. Str. 85.

proizvodi koji nisu knjige, ali su vezani uz iste - majice s likovima ili tekstovima iz knjiga, torbe, kape, šalice i slični "suveneriski" dodaci. Interliber se održava svake godine sredinom studenog i traje pet dana u kojih ga uspije posjetiti preko sto tisuća ljudi.³⁷ Veliki dio posjetitelja su mladi, iz razloga što škole, kako osnovne tako i srednje, organiziraju školska putovanja iz cijele države pa tako učenici imaju priliku sudjelovati bez obzira iz kojeg su dijela Hrvatske. Ovakvi su jednodnevni izleti zbog svoje cijene pristupačni i učenicima slabijeg ekonomskog statusa, a čitateljske navike se imaju priliku širiti i doći do svih kutova države. Još jedna zanimljivost koja dolazi s ovog sajma jest "Knjižider" - mjesto, odnosno police na koje je moguće ostaviti kupljene knjige u slučaju da ih kupac ne može nositi duže vrijeme ili jednostavno planira kupiti još knjiga.³⁸

Osim Interlibera još se jedan sajam održava u Zagrebu. Zagreb Book Festival je međunarodni književni festival te se također održava svake godine krajem svibnja te traje šest dana. Svaki od dana obilježen je jednom podtemom o kojoj se raspravlja na predavanjima i u razgovorima s autorima, umjetnicima i samim posjetiteljima.³⁹ Zagreb Book Festival organizira Naklada Ljevak i svaka godina obilježena je novom temom vezanom uz različiti žanr. Festival je po prvi put održan 2015. godine i na njemu je sudjelovalo dvadeset autora od kojih je bilo dvanaest domaćih i osam stranih.⁴⁰

Još jedan hrvatski sajam-festival nosi naziv Festival svjetske književnosti. Prvi put se održao 2013. godine pod vodstvom nakladničke kuće Fraktura, te se inače održava svake godine početkom mjeseca rujna. U prve dvije godine održavanja okupilo se osam tisuća posjetitelja koji su dobili priliku zabaviti se na predstavljanjima knjiga i novih autora. Nešto kasnije organizatori festivala uveli su nove programe - pozvali su slikare koji svoja djela stvaraju prema onim književnima te su organizirali izložbe na kojima su ta djela dobila priliku zasjati u punom svjetlu. Na izložbama su se također našli i portreti autora književnih djela koji su bili sudionici festivala.⁴¹ Osim navedenih događaja i načina organizacije festivala, cilj prema kojemu organizatori festivala i sam festival teže jest stvoriti mjesto koje može okupiti najbolje domaće i svjetske pisce, ali i podići svijest o čitanju i važnosti čitanja te predstaviti nove naslove najboljih pisaca. Način na koji to rade nije samo kroz izložbe i

³⁷ Usp. Interliber. URL: <https://www.zv.hr/sajmovi-7/interliber-2519/2519> (2020-09-09)

³⁸ Usp. Interliber. URL: <http://www.znk.hr/interliber/> (2020-09-10)

³⁹ Usp. Zagreb Book Festival. URL: <https://www.zgbookfest.hr/> (2020-09-09)

⁴⁰ Usp. Tomašević, Nives. Nav. Dj. Str. 166.

⁴¹ Usp. Tomašević, Nives. Nav. Dj. Str. 162.

predstavljanja knjiga - to čine i održavanjem radionica, okruglih stolova, razgovorima o književnim pravcima, raznim programima i tribinama. Festival se za sad održava u dva hrvatska grada, Zagrebu i Splitu, no nema sumnje da će popis lokacija uskoro proširiti.⁴²

3.2. SA(N)JAM KNJIGE, VRISAK I MEDITERANSKI FESTIVAL KNJIGE

Sajmovi knjiga se osim u središnjoj Hrvatskoj održavaju i u drugim krajevima. Među najvećima je onaj u Puli, pod nazivom Sa(n)jam knjige, koji se održava već 25 godina. Vrijeme održavanja mu je u prosincu i traje desetak dana. Svake godine oko tristo nakladnika izlaže svoje proizvode koje priliku ugrabiti ima između 60 i 80 tisuća posjetitelja. Osim mogućnosti kupovine izloženih naslova - kojih bude između petnaest i dvadeset tisuća, posjetitelji imaju priliku sudjelovati u sto različitih događaja, poput predstavljanja knjiga, radionica, izložbi, okruglih stolova i stručnih skupova. Ovaj sajam uvelike je potpomogao promicanju čitanja te je upravo u tu svrhu osmislio Kiklopa, nagradu za književnost, koja se još uvijek dodjeljuje te se nalazi među najznačajnijim nagradama u području književnosti.⁴³ Ovaj sajam svake godine nastoji publici prikazati određenu regiju i njezinu kulturu pa svojim temama ukazuje na to. Kroz godine je bilo moguće upoznati Slavoniju, Dalmaciju, Češku, Tursku, Rusiju, Italiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu te Vojvodinu. Osim predstavljanja regija, predstavljaju se i autori na jedan drugačiji način. Na sajmu su organizirani događaji poput "Doručak s autorom" - gdje se opušteno razgovara s nekim domaćim ili stranim poznatim autorom, "Dani knjižničara" - program posebno namijenjen knjižničarima i knjižničarskoj struci, "Druga obala" - talijanska literatura i kultura.⁴⁴

U sklopu sajma Sa(n)jam knjige, od 2008.godine održava se i festival dječje knjige i autora, pod nazivom Monte Librić. Do 2012. godine festival se održavao u isto vrijeme kad i sajam Sa(n)jam knjige, a kasnije se odjeljuje kao samostalni događaj.⁴⁵ Na Monte Librić festivalu svim posjetiteljima dostupan je uvid u izložbe knjiga za djecu i stručne literature za sve one koji se bave djecom. Osim izložbama, moguće je prisustvovati književnim susretima s piscima, radionicama, predstavama i filmovima. Od nedavno festival svake godine ima

⁴² Usp. Festival svjetske književnosti. URL: <https://fsk.hr/program> (2020-09-09)

⁴³ Usp. Tomašević, Nives. Nav. Dj. Str. 172-173.

⁴⁴ Usp. Sa(n)jam knjige u Istri. URL: <http://www.sanjamknjige.hr/hr/2015/naslovnica/> (2020-09-09)

⁴⁵ Usp. Tomašević, Nives. Nav. Dj. Str. 177.

temu na kojoj se onda temelje svi dani održavanja, a osim toga festival je poseban i po tome što je dvojezičan - njegovi su programi i na hrvatskom i na talijanskom jeziku.⁴⁶

VRIIsak je naziv riječkog sajma knjiga i festivala autora koji se već trinaest godina održava u svibnju, a 2020. godine iznimno u rujnu. Dio događaja koji se odnosi na sajam, odnosno na izložbe djela koja je moguće kupiti održava se kroz cijeli mjesec u V.B.Z. knjižari. Na ovom sajmu nakladnici koji izlažu svoje proizvode često znaju imati popuste na knjige od 20 do 80%, pa je tako moguće pronaći vrlo dobre naslove po jako niskim cijenama. Osim izložbenog dijela sajma, u za posjetitelje su organizirani i razni programi poput predstavljanja knjiga, književnih susreta s autorima, radionica za djecu, izložbi i koncerata. Festivalski dio vRIIska najviše je okrenut mladima i zabavi, za koje su organizirana čitanja proze i poezije, koncerti i programi koje vode udruge i umjetnici iz Rijeke. Na sajmu je također organiziran i program za mlađu publiku pod nazivom Vrisak Junior, gdje se djeci predstavljaju slikovnice i radionice na kojima mogu sudjelovati.⁴⁷

Mediterranski festival knjige još je jedna od književnih i sajamskih manifestacija u Hrvatskoj, a uz to je vjerojatno i najmlađa. Održava se tek četiri godine, organizator festivala je zajednica nakladnika i knjižara Hrvatske gospodarske komore, a lokacija festivala je Split. Inače je vrijeme održavanja početkom svibnja, no kao i kod vRIIsak sajma, 2020. godine iznimno se održava u rujnu. Svake godine cilj festivala je okupiti nakladnike, autore i čitatelje na jednom mjestu, točno onako kako su sajmovi knjiga od početka bili zamišljeni. U pet dana koliko traje festival, posjetitelje očekuju književni susreti, promocije knjiga, radionice i mogućnost kupovine knjiga po sniženim cijenama.⁴⁸

⁴⁶ Usp. Monte Librić. URL: <http://montelibric.sanjamknjige.hr/hr/2020/o-festivalu/monte-libric/> (2020-09-10)

⁴⁷ Usp. vRIIsak - Riječki sajam knjiga i festival autora. URL: <https://rijeka2020.eu/ppmhp-vrisak-rijecki-sajam-knjiga-i-festival-autora/> (2020-09-10)

⁴⁸ Usp. Mediteranski festival knjige. URL: <https://mfk.hr/> (2020-09-10)

4. ZAKLJUČAK

Često se pojavljuje pitanje mogu li sajmovi knjiga opstati i jesu li oni nešto bez čega se ne može, s obzirom da se većina poslovnih dogovora, kupovine i bilo kakve interakcije - bila ona između čitatelja i nakladnika, prodavača prava i njihovih kupaca i svih ostalih posrednika u nakladničkoj industriji - obavlja virtualnim putem. Veliki broj čitatelja, prodavača, kupaca, nakladnika i ostalih sudionika događaja poput sajмова knjiga smatra da virtualna komunikacija i virtualni događaji ne mogu zamijeniti osobni kontakt uživo, a posebice ne atmosferu i energiju koju donose i stvaraju sajmovi knjiga. Upravo su zbog te atmosfere i energije sajmovi knjiga kroz povijest opstali. Nije bio isti osjećaj otići u knjižaru, kupiti knjigu i vratiti se kući - kao što bude kada se ode na sajam knjiga i među drugim zaljubljenicima u književnost i nakladništvo prošeta između stotine štandova s knjigama od kojih svaka može završiti u kolekciji onoga tko ih odluči posjedovati. Nakladnička industrija svoje korijene pronalazi u vrijeme nastanka Aleksandrijske knjižnice i vremena prije nastanka tiskarskog stroja. Nakladnici su u isto vrijeme bili i knjižari, prijepise tekstova prodavali su u svojim trgovačkim radnjama i knjižarama i svaki primjerak koji su prodali bio je sam po sebi jedinstven. Svaka osoba koja je željela posjedovati prijepis teksta morala je imati dovoljno financijskih sredstava jer upravo zbog te posebnosti svakog primjerka cijena nije mogla biti mala. Kada se pojavio tisak i tiskarski stroj, pojavila se i mogućnost bržeg i lakšeg "prepisivanja" tekstova, što je dovelo do izrade većeg broja primjeraka određenih tekstova, smanjenja cijene istih jer su postali dostupniji i jednostavniji za izraditi te do veće raznolikosti u onome što je bilo dostupno. Ako se to usporedi s današnjim načinom funkcioniranja nakladničke industrije - vrlo vjerojatno neće biti velike razlike, osim u još većoj količini knjiga koje se proizvode. Tiskare i nakladničke kuće konstantno se pojavljuju, knjige se masovno tiskaju i prodaju i jako veliki dio nakladničke indutrije postao je komercijaliziran. Svaki prodani primjerak knjige više nije toliko poseban jer se identičan onome koji jedna osoba ima može naći u rukama osobe na drugom kraju svijeta. Jedino što primjerak knjige čini jedinstvenim jest njezin vlasnik. Na sajmovima knjiga, bilo to u Frankfurtu, Londonu, Beogradu, Zagrebu ili Puli, čitatelji su u potrazi za svojom jedinstvenom knjigom. Svaka knjiga bi trebala moći pronaći svojeg čitatelja, kao i svaki čitatelj svoju knjigu. Može li čitatelj knjigu koju želi pronaći u knjižari, kao što je to bila jedina opcija čitatelju u doba kad nije bilo masovne proizvodnje i masovne potražnje za čitalačkim štivom? Odgovor na to je potvrđan, ali kao što je već spomenuto, osjećaj pri

kupovini knjige u knjižari i na sajmu knjiga nije isti. Na sajmu knjiga čitatelj će možda naići na štand nekog antikvarijata gdje će pronaći knjigu koju želi - ali ona će imati nečiji potpis, nečiju poruku ili nekakav znak koji će ju činiti jedinstvenom. Bez sajмова knjiga bi se moglo preživjeti, ako se promatra iz perspektive čitatelja. Knjigu je lako nabaviti, preko mrežne stranice, u knjižari ili antikvarijatu usred grada. No što je s nakladnicima, izlagačima, agentima, skautima, knjižarima? Sajmovi knjiga već se duže vrijeme ne bave samo izlaganjem i prodajom izloženih proizvoda. Kao i u početku, pri nastajanju, svrha sajмова knjiga bila je postati jedinstveno mjesto sastajanja svih članova nakladničke industrije jer su se pojavom tiska uloge nakladnika i knjižara razdijelile na više komponenti od kojih je svaka potrebna za uspješno osmišljavanje, pravljenje i izdavanje nove knjige. Sajmovi knjiga postali su uz mjesto okupljanja i mjesto dogovora, pokretanja novih i završavanje starih projekata, mjesto kupovine i prodaje prava na djela i prijevod, mjesto na kojem se održavaju sastanci koji su ponekad ključni za opstanak određene nakladničke kuće. I sve to u nekoliko dana, u nekom od gradova koji na ovaj način sudjeluju u promicanju čitanja i kulture. Iz perspektive svih ostalih sudionika sajмова knjiga, osim čitatelja, sajmovi knjiga nešto su što se mora održati, na koji god je to način moguće izvesti. Sajmovi knjiga u Hrvatskoj ne razlikuju se u mnogo čemu od inozemnih sajмова. Svakom je sajmu, u kojem god se dijelu svijeta nalazio, glavni cilj podržati nakladničku industriju. Što se tiče budućnosti sajмова knjiga, već je prema sadržaju istih i načinu na koji im se pristupa vidljivo da je ta budućnost već ovdje. Kako 2020. godine određene sajmove nije bilo moguće održati uživo, u poznatom okruženju, oni su održani - ili će se održati u virtualnom svijetu, putem mrežnih stranica. Teme sajмова koje svake godine obilježavaju neke od sajмова - nove su i aktualne, govore o sadašnjim problemima i situacijama te svijet prikazuju na potpuno novi način. Hrvatski sajmovi knjiga trude se sve više ići u korak s vremenom i postati veliki, moćni i poznati, što se jako dobro vidi u načinu na koji se prikazuju i posluju. Budućnost sajмова knjiga već je tu i jako je svijetla.

LITERATURA

1. Bologna Children's Book Fair.

URL: <http://www.bookfair.bolognafiere.it/home/878.html> (2020-09-09)

2. BookExpo America.

URL: <https://www.bookexpoamerica.com/> (2020-09-08)

3. Borić, Gojko. Međunarodni sajam knjiga u Frankfurtu: U Frankfurtu još slave Gutenberga, 9. listopada 2008. URL: <https://www.matica.hr/vijenac/381/u-frankfurtu-jos-slave-gutenberga-4186/> (2020-09-10)

4. Clark, Giles; Phillips, Angus. O nakladništvu iznutra. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 2017.

5. Festival svjetske književnosti.

URL: <https://fsk.hr/program> (2020-09-09)

6. Interliber.

URL: <http://www.znk.hr/interliber/> (2020-09-10)

7. Interliber.

URL: <https://www.zv.hr/sajmovi-7/interliber-2519/2519> (2020-09-09)

8. Mediteranski festival knjige.

URL: <https://mfk.hr/> (2020-09-10)

9. Monte Librić.

URL: <http://montelibric.sanjamknjige.hr/hr/2020/o-festivalu/monte-libric/> (2020-09-10)

10. Naklada. // Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42838> (2020-09-07)

11. Nakladništvo. // Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42840> (2020-09-07)

12. Non/fiction No22: International book fair for high-quality fiction and non-fiction.

URL: <http://www.moscowbookfair.ru/eng/about.html> (2020-09-09)

13. Perković, Ivan. Varšavski dani knjiga, 25. svibnja 2018. URL:

<https://www.hkv.hr/reportae/ostali-autori/29489-sajam-knjiga-u-varsavi.html> (2020-09-09)

14. Sa(n)jam knjige u Istri.

URL: <http://www.sanjamknjige.hr/hr/2015/naslovnica/> (2020-09-09)

15. Scholastic Book Fairs.

URL: <https://bookfairs.scholastic.co.uk/> (2020-09-08)

16. The London Book Fair.

URL: <https://www.londonbookfair.co.uk/en-gb.html> (2020-09-10)

17. Tomašević, Nives. Kreativna industrija i nakladništvo. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.

18. Velagić, Zoran. Uvod u nakladništvo. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 2013.

19. vRIsak - Riječki sajam knjiga i festival autora.

URL: <https://rijeka2020.eu/ppmhp-vrisak-rijecki-sajam-knjiga-i-festival-autora/> (2020-09-10)

20. Zagreb Book Festival.

URL: <https://www.zgbookfest.hr/> (2020-09-09)

21. 65. Međunarodni beogradski sajam knjiga.

URL: <http://sajam.rs/kalendar-2020/sajam-knjiga/> (2020-09-09)